

Marzanna Uździcka

ORCID: 0000-0002-3045-8711
Uniwersytet Zielonogórski

Paratekst w badaniach lingwistycznych (rekonesans badawczy)

Niniejsze rozważania wynikają z podjętego przeze mnie w ostatnich latach projektu badawczego skupionego wokół zagadnienia, ogólnie ujmując, funkcjonowania paratekstów w tekstach kultury popularnej¹. Można bowiem zauważyć szczególne ich znaczenie dla procesu szeroko rozumianego odbioru (niekiedy tworzenia, na przykład podczas sesji w narracyjnych grach fabularnych) tekstu zasadniczego oraz wyjątkowy status w interakcji ze współczesnym odbiorcą. Interesujące okazało się przede wszystkim to, że te okalające tekst główny, stanowiące swoistego rodzaju jego otoki okazy realizują wzorce już stypologizowanych gatunków mowy. Dla przykładu: w utworach literatury popularnej są to glosariusze (bestiariusze), słowniczki, dodatki, noty śródrozdziałowe, ale i mapy, wykresy, a w grach funkcję paratekstową spełniają instrukcje obsługi, wszelkie fabularyzowane materiały dołączane do nich (powieści, opowiadania, charakterystyki, pamiętniki itp.), a także różnego typu gatunki użytkowe (listy, pamiętniki itp.) czy dla narracyjnych gier fabularnych, dla których tekstem zasadniczym jest sesja, podręczniki oraz scenariusze. Stąd zrodziło się pytanie, czy i w jakim zakresie funkcja paratekstowa wpływa na realizację aspektu strukturalnego, pragmatycznego, poznawczego i stylistycznego wzorca zaadaptowanych gatunków.

Prowadzone przeze mnie w tym zakresie analizy prezentują stanowisko językoznawcy, chociaż anektują pojęcie wywodzące się z tradycji literaturoznawczej². Dlatego istotne staje się wobec tak wybranego paradygmatu badawczego rozstrzygnięcie, w jakim zakresie można adaptować literacką metodologię paratekstową do badań tych tekstów w perspektywie lingwistycznej, tym bardziej że w wielu z nich komunikacja

1 Idea ta ma swoje źródło w dyskusji, jaka odbyła się na konferencji stylistycznej *Słowo a styl* (Opole 2016) w związku z przedstawionym przeze mnie referatem na temat kształtowania się nowego pojęcia *glosariusz* we współczesnej praktyce komunikacyjnej. Szczególnie motywujący był wywód prof. Marii Wojtak, która zwróciła uwagę, że badane glosariusze można sytuować w obrębie tekstów towarzyszących, tj. paratekstów.

2 Jest to już dzisiaj akceptowane na gruncie lingwistyki (ale przecież nie tylko) stanowisko synkretyzmu metodologicznego uwarunkowane tezą, że interdyscyplinarność w badaniach językoznawczych stanowi istotny warunek rozwoju myśli poznawczej. Natomiast powstające prace polimetodologiczne wykazują, iż nie istnieje jedynie jeden poprawny model, zgodnie z którym należy analizować badany obiekt (por. chociażby pracę I. Loewe, *Gatunki paratekstowe w komunikacji medialnej*, Katowice 2007).

werbalna nie jest podstawową praktyką, a pod względem medialnym często odbiegają one od formy kodeksu.

Zanim zaprezentowana zostanie propozycja odpowiedzi na to pytanie, warto przyjrzeć się samemu pojęciu *paratektstu* i jego recepcji w dotychczasowych badaniach językoznawczych.

Gérard Genette, francuski teoretyk literatury, koncepcję *paratektstu* przedstawił w 1987 r. w pracy o metaforycznym tytule *Seuils*³ (*seuils* – ‘progi’). Według badacza *paratekst* to przedsiónek (westybul), którym są wszystkie teksty (jednostki) będące rodzajem „akompaniamentu” do tekstu zasadniczego, bez których nie może on istnieć jako forma przekazu (zarówno oralna, jak i graficzna).

Formalnie neologizm pojęciowy *paratekst* jest hybrydowym związkiem złożonym z greckiego przedrostka *para-* i łacińskiego rzeczownika *tekst*. Przedrostek *para-*, jak wywodzi Jan Jambor, ma dwa przeciwstawne znaczenia: z jednej strony oznacza ‘obok’, ‘przez’, ‘razem’, a z drugiej ‘przez’, ‘przeciw’⁴. Tę semantyczną ambiwalencję wykorzystał Genette do ukazania istoty *paratektstu*:

Jest to nie tyle granica czy nieprzepuszczalna krawędź, ile próg [...], który daje każdemu możliwość wejścia lub „powrotu” z drogi. Jest to „strefa nieokreślona” [...] między wnętrzem a zewnątrz, która znowu nie ma precyzyjnej granicy ani do wewnątrz (w kierunku tekstu), ani na zewnątrz (w kierunku dyskursu świata o tekście) [...]⁵.

Pojęcie *paratektstu* francuski badacz zostawił „otwarte”, podkreślając, że tworzy ono strefę nie do końca określoną. Jednocześnie przy swoistej uniwersalności zakłada jego heterogeniczność i zwraca uwagę, że *paratekst* może przybierać formę nie tylko werbalną, ale także ikonyczną i materialną⁶. Przy czym sam opisywał tylko okazy okołoksiążkowe. W pracy *Seuils* przedstawił szczegółową analizę typologiczną i funkcjonalną takich *paratektstów*, jak: nazwisko autora, tytuł dzieła, zakładka, dedykacja, motto, przedmowa, noty o tekście, perytekst wydawcy, epitekst publiczny i prywatny.

Biorąc pod uwagę własności *paratektstów*, Genette sklasyfikował je według pięciu kryteriów:

- przestrzennego (miejsce występowania), wyróżniając *peryteksty*, występujące w tym samym woluminie co utwór, i *epiteksty*, umiejscowione poza książką;

3 Źródłem, które stanowi podstawę rozważań i cytacji (tłumaczenie własne), jest angielskie tłumaczenie tej pracy z roku 1997 pod zmienionym tytułem: *Paratexts: Thresholds of interpretation*.

4 J. Jambor, *Paratextualita – predovšetkým zdroj otázok bez odpovedí? Aktuálne otázky výskumu paratextov*, „Philologia”. Časopis Ústavu filologických štúdií Pedagogickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave 2018, vol. XXVIII, n°1, s. 78.

5 *Ibidem*, s. 78-79 – tłumaczenie własne.

6 G. Genette, *Paratexts: Thresholds of interpretation*, tłum. J.E. Lewin, Cambridge–New York 1997, s. 4, <https://www.almendron.com › uploads › 2017/0> [dostęp: czerwiec 2022] – tłumaczenie własne.

- temporalnego, czyli czasu powstania lub wydania w stosunku do tekstu zasadniczego, wyodrębniając *paratekst wcześniejszy, późniejszy i oryginalny*, lub momentu śmierci autora, a więc *paratekst przedśmiertny i pośmiertny*;
- pragmatycznego, określającego typową dla paratekstu sytuację komunikacyjną: z pozycji nadawcy wyróżnił: *paratekst wydawniczy (redakcyjny), autorski, allograf*, ze względu na zamierzonego odbiorcę: *paratekst, publiczny, prywatny, intymny*;
- substancjalnego, identyfikującego sposób przekazu informacji, wyodrębniając: *paratekst werbalny (pisemny i ustny), niewerbalny (ikoniczny i materialny), faktowy*;
- funkcjonalnego, dzieląc parateksty na te, które wpływają na recepcję tekstu głównego, właściwą deszyfrację intencji autora i/lub wydawcy i interpretację, oraz te, które wprowadzają tekst zasadniczy w publiczny obieg zgodnie z zamierzeniem podmiotów, które go tworzyły, tj. autora, wydawcy, tłumacza, reklamodawcy itd.

Jak więc widać, koncepcja Genette'a jest głęboko zakorzeniona w badaniach literaturoznawczych, ale na tyle pojemna i otwarta, że od momentu wprowadzenia jej w obieg badawczy samo pojęcie *paratekstu* przeszło swoistego rodzaju redefinicję, poszerzając lub zawężając zakres użycia⁷. *Paratekst* jako pojęcie operacyjne został w większym lub mniejszym zakresie zaanektowany w wielu dziedzinach, między innymi bibliotekoznawstwie, kulturoznawstwie, translatoryce, studiach nad mediami masowymi, wykazując spójność metodologiczną w badaniu różnorodnych typologicznie obiektów⁸.

Również w badaniach językoznawczych ma on już swoją tradycję, głównie w analizie naukowej oraz medialnej odmiany języka, gdzie uwzględnia się przede wszystkim funkcjonalny aspekt paratekstu. Można przy tym wyodrębnić dwa sposoby recepcji omawianego tu pojęcia: zgodny z jego tradycyjnym rozumieniem według koncepcji Genette'a oraz zawężający jego definicję do tekstu eskortującego tekst właściwy, którego twórcą nie jest autor. W pierwszej grupie sytuują się badania katowickiej lingwistki, Romualdy Piętkowej, i lubelskiej językoznawczynie, Doroty Piekarczyk, w drugiej katowickiej badaczki, Iwony Loewe.

R. Piętkowa w swoich artykułach analizowała przed wszystkim pragmatyczną rolę paratekstów w dyskursie naukowym. Obiektem obserwacji uczyniła noty tekstów naukowych i popularnonaukowych, tytuły, wstępy, dedykacje i biogramy⁹.

7 Dla porównania dwa skrajne poglądy. Na przykład J. Jambor w pracy *Paratextualita – predovšetkým zdrojotázok bez odpovedí? Aktuálne otázky výskumu paratextov* przyjmuje, że epiteksty nie należą do paratekstów, ponieważ są one jednoznaczne, choć peryferyjnym, składnikiem tekstu, natomiast W. Wolf do paratekstów wlicza tylko epiteksty, i to te, które są autoryzowane przez autora (J. Jambor, *op. cit.*, s. 82).

8 Historia recepcji pojęcia *paratekst* w badaniach różnych dyscyplin została przedstawiona przeze mnie na konferencji stylistycznej *Historia i styl* (Opole 2022) w wystąpieniu zatytułowanym *Paratekst – od koncepcji Gérarda Genette'a po współczesną praktykę badań paratekstualnych*.

9 R. Piętkowa, *Paratekst w tekstach naukowych – informacja i/lub reklama*, [w:] *Stylistyka a pragmatyka*, red. B. Witosz, Katowice 2001, s. 201-211; *eadem*, *Paratekst o autorze. Biogram i/czy*

Na tej podstawie lingwistka charakteryzuje te cechy stylu naukowego, które nie stanowią centrum jego prototypu. Na przykład w artykule *Paratekst w tekstach naukowych – informacja i/lub reklama* wykazuje, że autorzy/wydawcy współczesnych tekstów naukowych skupiają się często na tym, aby wydawały się one atrakcyjne dla odbiorcy, zamiast zwyczajowo ograniczyć się do przekazywania informacji. Tym samym parateksty, które określa jako interdyscyplinarne, powstające w kooperacji wydawców i autorów, przyjmują funkcję pewnego rodzaju reklamy. Co ciekawe, badaczka argumentuje, że reklama i nauka mogą współistnieć, pomimo, wydawałoby się, różnych cech dyskursu, a takie połączenie wywiera znaczny wpływ na funkcję perswazyjną komunikatu, także naukowego¹⁰. O perswazyjnej funkcji paratekstów lingwistka pisze również w artykule *Paratekstualność w dyskursie naukowym*, którą wywodzi między innymi z przyrostu w badanych tekstach wypowiedzi subiektywnych¹¹. Natomiast takie elementy wypowiedzi o charakterze prywatnym, jak nawiązanie nie tylko do profesjonalnego wizerunku, ale także prywatnego środowiska autora, np. jego rodziny, przyjaciół itp., identyfikuje w artykule *Paratekst o autorze. Biogram i/czy prezentacja*. Podjęte analizy pozwoliły lingwistce zaobserwować we współczesnym polskim dyskursie naukowym przeobrażenia poetyki pisania tekstów naukowych, co wiąże ze zmieniającymi się pod wpływem postmodernizmu kulturowo-historyczno-ideologicznymi warunkami poznania¹². Do zmian zachodzących w obrębie prototypu stylu naukowego R. Piętkowa zalicza: rosnącą subiektywność, retoryczność i perswazyjność¹³ różnych poziomów tekstów naukowych, co wpływa na przesuwanie się „granicy pomiędzy dyskursem zobiektywizowanym a subiektywnym, pomiędzy dyskursem naukowym a reklamowym”, szczególnie właśnie w paratekstach¹⁴.

Funkcjonalny aspekt paratekstów, jakimi są okładki tekstów popularnonaukowych, analizowała Dorota Piekarczyk w artykule *Paratekstowe strategie zachęcania czytelnika do lektury tekstów popularnonaukowych*¹⁵. W swoich analizach badaczka wychodzi z założenia, że brane pod uwagę okładki są po pierwsze takim tekstem kultury, który „nie tylko poprzedza recepcję tekstu właściwego, ale i (z tego powodu) w dużym stopniu

prezentacja?, [w:] *Gatunki mowy i ich ewolucja*, t. 2: *Tekst a gatunek*, red. D. Ostaszewska, Katowice 2004, s. 230-245; *eadem*, *Paratekstualność w dyskursie naukowym*, [w:] *Wielojęzyczność w perspektywie stylistyki i poetyki*, red. M. Ruszkowski, Kielce 2004, s. 119-134.

¹⁰ *Eadem*, *Paratekst w tekstach naukowych...*, s. 201-203.

¹¹ *Eadem*, *Paratekstualność...*, s. 131.

¹² *Eadem*, *Gatunki paratekstualne wobec prototypu stylu naukowego*, [w:] *Gatunki mowy i ich ewolucje*, t. 3: *Gatunek a odmiany funkcjonalne*, red. D. Ostaszewska, Katowice 2007, s. 145.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Eadem*, *Paratekstualność...*, s. 131.

¹⁵ D. Piekarczyk, *Paratekstowe strategie zachęcania czytelnika do lektury tekstów popularnonaukowych*, „Poradnik Językowy” (2019) 2020, nr 7, s. 7-20.

steruje interpretacją tego tekstu przez czytelnika”¹⁶, po drugie, tekstem okalającym, będącym „strefą transakcji między autorem, wydawcą a czytelnikiem, której przedmiotem jest tekst bazowy”¹⁷. Stąd stosowane tam paratekstowe strategie mają zachęcić czytelnika do przyswojenia poznawczych walorów tekstów naukowych¹⁸. Z tego punktu widzenia lingwistka charakteryzuje wykorzystywane na okładkach metafory pojęciowe (książka to PODRÓŻ, PRZEWODNIK, POJEMNIK, ZAPROSZENIE, OBRAZ/DZIEŁO SZTUKI, POŻYWIENIE) jako strategie nakłaniania i organizowania opisów. Szczególnie ważna jest podsumowująca konstatacja D. Piekarczyk, iż użyte metafory [...] pozwalają wydobyć atuty publikacji, pobudzić intelekt czytelnika, zaangażować go intelektualnie i emocjonalnie, nie gubiąc przy tym faktu, że publikacja popularnonaukowa nastawiona jest przede wszystkim na wartości poznawcze. Ten sposób wykorzystania metafor [...] dominuje. Parateksty, które na pierwszym miejscu wskazują inne wartości, np. instrumentalne, hedonistyczne (np. rozrywkowe, zabawowe), należą do wyjątkowych¹⁹.

Pojęcie *parateksu* do analizy, ogólnie ujmując, tekstów strategicznie uprzedzających odbiór tekstu właściwego wprowadziła katowicka lingwistka, Iwona Loewe, której działania badawcze w tym zakresie sytuują się zarówno w językoznawstwie (genologii lingwistycznej), teorii komunikacji (komunikologii), jak i medioznawstwie. Trzeba jednak podkreślić, że nie od razu badaczka zdecydowała się na ten termin. Pierwsze artykuły²⁰ Loewe pokazują metodologiczne „poszukiwania” i dotyczą głównie rozważań, na ile operatywne są pojęcia *paratekst* oraz *pre-tekst*. Na przykład w pracy *Parateksty, pre-teksty czy możliwe paragatunki?* porównuje oba terminy, odnosząc się do koncepcji Genette’a i kontynuatora jego idei Lane’a. Lingwistka, pozostając przy używanym do tej pory „słówku” *pre-teksty*, wyznacza możliwy do badań obszar. Konstatuje:

Pre-teksty byłyby przykładem stającej się koniecznością we współczesnym świecie szeroko pojmowanej strategii ingracjacyjnej, bez znajomości której dziś nie tylko trudno sprzedać film, książkę, wystawę, ale także awansować czy zatrudnić się człowiekowi. W pełnym więc znaczeniu słowa „multimedialne” trzeba powiedzieć, że pre-teksty właśnie tworzyłyby tę kategorię tekstów, wykorzystując wszelkie dostępne media: słowo pisane (nota), mówione (zajawka radiowa), kod werbalny i obrazowy (lid), kod werbalny, obrazowy i dźwiękowy (zapowiedź telewizyjna) lub dodatkowo przestrzeń wielkiego ekranu, przestrzeń billboardu czy wirtualną (zwiastun)²¹.

16 *Ibidem*, s. 8.

17 *Ibidem*, s. 9.

18 *Ibidem*, s. 9-10.

19 *Ibidem*, s. 19.

20 I. Loewe, *Parateksty, pre-teksty, czy możliwe paragatunki?*, [w:] *Gatunki mowy i ich ewolucja*, t 2: *Gatunek a tekst*, red. D. Ostaszewska, Katowice 2004, s. 180-188; *eadem*, *Paratekstualność i wielostylowość noty redakcyjnej*, [w:] *Wielojęzyczność w perspektywie stylistyki i pragmatyki*, red. M. Ruszkowski, Kielce 2004, s. 153-174.

21 *Eadem*, *Parateksty...*, s. 185.

Do cech pre-tekstów występujących w różnych stylach funkcjonalnych polszczyzny i odróżniających je od innych tekstów badaczka zalicza: multimedialność, koherencję na poziomie makrostruktury z tekstem właściwym, jednoznaczną typografię i lokalizację mającą status delimitatora, funkcję poznawczo-perswazyjną oraz mniejszą objętość wobec tekstu właściwego. Ostatecznie I. Loewe uznaje, że *pre-tekst* jest mało operatywnym pojęciem dla jej badań ze względu na jego ustabilizowane już literaturoznawcze znaczenie i na potoczny (tj. obiegowy) sens.

W monografii *Gatunki paratekstowe w komunikacji medialnej*²² decyduje się na termin *paratekst*, chociaż tylko w części „zapożycza” koncepcję Genette’a.

Po pierwsze, paratekst sprowadza w zasadzie do epitektu, który wobec korpusu zasadniczego jest uprzedni. Po drugie, zawęża zakres tego pojęcia, wyłączając okazy w całości autorskie, które uznaje za metateksty. Pisze:

Autorem paratektu w ujęciu globalnym **nie jest autor tekstu właściwego** (to relacja metatekstowa), ale osoba trzecia (dystrybutor filmu kinowego, prezydent programu radiowego lub telewizyjnego, wydawca książki, redaktor wydania czasopisma, administrator portalu internetowego itd.)²³.

Warto przypomnieć, że sam G. Genette w swoich opracowaniach wprowadza pewną nieczytelność tych dwóch porządków, np. w publikacji *Palimpsesty* zaproponował przykład autokomentarza jako metatektu, zaś dalej w *Seuils* analizował go jako paratekt. Tę równoległą typologię wprowadzają też rodzimi badacze, uzasadniając to przyjętą metodologią lub celem analiz. Dla porównania można przywołać konstatację Marii Wojtak:

Tytuł ma, jak wiadomo, niedookreślony status. Jest inicjalnym składnikiem ramy tekstowej, funkcjonuje jako metatekst [...], może też być ujmowany jako paratekst, czyli ważny składnik otoczenia tekstu właściwego, służący jego prezentacji²⁴.

Po trzecie, językoznawczynie ogranicza parateksty do tych okazów, które spełniają wymogi definicyjne tekstu w ujęciu Jerzego Bartmińskiego²⁵, a więc wyrażonych kodem werbalnym. Wybór tej orientacji badaczka uzasadnia przyjętą do analiz metodologiczną koncepcję ich opisu jako gatunku.

22 *Eadem, Gatunki paratekstowe...*

23 *Ibidem*, s. 24.

24 M. Wojtak, *Gatunki prasowe*, Lublin 2004, s. 21.

25 Rozumienie tekstu jako „ponadzdaniowej jednostki językowej, makroznaku, mającego określone nacechowanie gatunkowe i stylowe, poddającego się całościowej interpretacji semantycznej i komunikatywnej, wykazującego integralność strukturalną oraz spójność semantyczną i podlegającego wewnętrznemu podziałowi semantycznemu, logicznemu, kompozycyjnemu” (J. Bartmiński, *Tekst jako przedmiot tekstologii lingwistycznej*, [w:] *Tekst – problemy teoretyczne*, red. J. Bartmiński, B. Boniecka, Lublin 1998, s. 17).

Według Loewe paratekst ma za zadanie „uczynić z korpusu tekst łatwo dostępny w projektowanym dla niego środowisku odbiorczym, a środowisko to uczynić jak najliczniejsze”, [...] i przede wszystkim zachęcić do jego odbioru²⁶, a także sterować „procesem odbioru przed lekturą/wysłuchaniem”²⁷. Stąd paratekst ma spełniać funkcję „prezentacyjno-rekomendującą z różnym nasileniem obu członów w konkretnych realizacjach”²⁸.

Lingwistka w monografii, odnosząc się do założeń genologii lingwistycznej i uwzględniając konieczny (z punktu widzenia materiału) aspekt medioznawczy, wyróżniła parateksty książkowe, prasowe, radiowe, telewizyjne, kinowe i internetowe. Natomiast kierując się przyjętą definicją gatunku²⁹ wyodrębniła polimedialny szereg gatunków paratekstowych, który jej zdaniem tworzą: książkowa nota wydawcy, prasowy lid, prasowa zapowiedź, spis treści, radiowa i telewizyjna zapowiedź (zajawka), kinowy zwiastun, internetowa strona główna witryny.

Można śmiało stwierdzić, że monografia katowickiej badaczki, dając wnikliwy i wszechstronny obraz wybranych paratekstów (uwzględniła bowiem materiał z przełomu XIX i XX w.), udowodniła metodologiczną przydatność jako narzędzia badawczego tego pojęcia. Istotne jest również to, że zaproponowana polimetodologiczna perspektywa analiza paratekstów (a właściwie gatunków paratekstowych), gdzie dominującym paradygmatem jest genologia lingwistyczna, może być podstawą dla opisu paratekstów innego typu tekstów bez względu na przyjmowaną definicję tego pojęcia – redefiniowaną czy zgodną z koncepcją Genette’a.

Wyłożona szczegółowo koncepcja paratekstu w pracy *Gatunki paratekstowe w komunikacji medialnej* znalazła swoją realizację w późniejszych pracach³⁰ I. Loewe³¹, w których badaczka konsekwentnie stosuje wprowadzoną tam metodologię. Nie zmienia też perspektywy badanych paratekstów i analizuje przede wszystkim ich

26 *Idem, Gatunki paratekstowe...*, s. 23.

27 *Ibidem*, s. 78.

28 *Ibidem*, s. 23.

29 „[...] za *gatunek* uznaję względnie trwałe pod względem tematycznym, kompozycyjnym i stylistycznym sfunkcjonalizowany typ wypowiedzi, ukształtowany przy udziale kulturowej wiedzy jego nadawcy przez właściwe w danym czasie, miejscu i kulturze okoliczności obcowania językowego, wyrażony za pośrednictwem danego medium, przez odbiorcę postrzegany zaś jako koherentna i skończona całość komunikacyjna”, *ibidem*, s. 64.

30 I. Loewe, *O dialogu z widzem w polskiej neotelewizji publicznej: paratekst jako składnik strumienia telewizyjnego*, [w:] *Język w mediach: antologia*, red. M. Kita, I. Loewe, Katowice 2012, s. 238-253; *eadem, Paratexts in Television*, Part 1, tłum. z polskiego R. Wylecioł, „Medialingwistyka XXI wiek” („Media Linguistic”) 2015, nr 2, s. 69-77.

31 Ustalenia Pani profesor Iwony Loewe znalazły odzwierciedlenie nawet w niektórych kompendiach leksykologicznych, por.: „Autorem paratekstu jest zazwyczaj osoba trzecia, nie sam autor (w przeciwnym razie jest to metatekst). Jego zadaniem według Iwony Loewe jest: zwiększenie dostępności i liczby odbiorców tekstu bazowego” (Paratekst Wikipedia, <https://pl.wikipedia.org/wiki/Paratekst> [dostęp: 31.01.2023]).

aspekt funkcjonalny. Na przykład w artykule *O dialogu z widzem w polskiej neotelewizji publicznej: paratekst jako składnik strumienia telewizyjnego* takim paratekstem, jak: zajawka z fragmentem programu, głosem narratora w tle, zwięźczona planszą z informacją – co, o której, gdzie; zajawka programu z jego fragmentem i zaproszeniem autora; zapowiedź prezentera omawiająca krótko program (bywa, że z jego fragmentem) i zapraszająca do oglądania; fabularyzowane zapowiedzi różnych programów z udziałem popularnych aktorów występujących w telewizji; zapowiedzi w formie dialogu między tzw. przedstawicielami telewizji lub tychże z zaproszonymi gośćmi przypisuje funkcje pratekstowe, które sprowadza do zapowiadania, wprowadzania, poprzedzania programu na antenie.

Należy też podkreślić, że istotnym *novum*, w stosunku na przykład do badań w zakresie translatoryki, jest przyjęcie przez I. Loewe założenia, że dla paratektu kategorią najistotniejszą nie jest nadawca (choć istotny przy odróżnieniu paratektu od metatektu), ale odbiorca. W uzasadnieniu badaczka stwierdza, że „nie tylko korpus, ale i paratekst poszukują swej publiczności i jest to ta sama publiczność. To znaczy, że od mocy rekomendującej paratektu zależy także liczba odbiorców dzieła”³².

Powróćmy teraz, zgodnie z zapowiedzią, do sformułowanego na początku pytania, które dotyczyło możliwości adaptacji literackiej metodologii partekstowej do badań tekstów kultury popularnej³³ w perspektywie lingwistycznej, tym bardziej że wiele z nich to wytwory wielokodowe, gdzie kod werbalny jest jedną z prezentacji, nie zawsze najważniejszą.

Fundamentalne znacznie ma tu ustalenie, jak rozumieć *tekst kultury*. Perspektywą dla ustaleń w tym zakresie jest powszechna już dziś idea szerokiego rozumienia tego pojęcia, które „w poststrukturalizmie staje się synonimem rzeczywistości, historii,

32 *Eadem, Gatunki paratekstowe...*, s. 24.

33 Pojęcie *kultury popularnej* ze względu na nieostre do dziś granice definicyjne i niezwykle bogatą literaturę wymaga doprecyzowania. Przyjmuję więc, co nie wynika tylko ze specyfiki analizowanego materiału, ale moich przekonań, że *kultura popularna* poprzez swoje wytwory będzie obejmować wszelkiego typu działania społeczeństwa o charakterze artystycznym. Tym samym wykluczam taką jej interpretację (w Polsce wciąż powszechną), zgodnie z którą rozgranicza się kulturę na masową (popularną) i wysoką. Istotne w tym myśleniu jest to (zgodnie z koncepcją Johna Fiskego (*Zrozumieć kulturę popularną*, Kraków 2010), że kulturę popularną trzeba rozpatrywać poprzez odbiorcę, któremu nie narzuca się jej wytworów; są one bowiem odzwierciedleniem jego potrzeb, gustów, zainteresowań itd. Przy tym odbiorca ten odznacza się większą świadomością niż powszechnie się uważa (tzn. nie jest bezmyślnym „konsumentem” jej wytworów). Kulturę popularną z tradycyjnie wyznaczaną jej cechą masowości łączy zakres treści jej wytworów, które są znane i uznawane za istotne dla większości społeczeństwa (jednak forma ich prezentacji nie musi być odczytywana, interpretowana czy inaczej „zawłaszczana” powszechnie). Bliskie mi są także założenia tzw. Brytyjskiej Szkoły Kulturoznawczej (przedstawiciele: wspomniany J. Fiske, ale też Stuart Hall), zgodnie z którymi *kultura popularna* jest zjawiskiem uniwersalnym i odznacza się typowymi strukturami dla wszelkich kultur (np. ludowej).

społeczeństwa i/lub kultury opartej na zasadzie metaforycznej³⁴. Najbliższa jest mi w związku z tym koncepcja Bogusława Skowronka, zgodnie z którą głównym wyznacznikiem tekstowości jest „zdolność do generowania znaczeń”³⁵, a tekstem byłoby wszystko to, co „wytwarza sensowne znaczenie w wyniku praktyk znakowych i jest spajane w koherentną całość w każdorazowym akcie odbioru”³⁶. Tekstem kultury byłyby więc wszelkie struktury kodowe, właściwe danej kulturze i uzgodnione społecznie, utworzone według określonych reguł, realizujące intencje nadawcy, a charakteryzujące się tym, że często bywają wielopoziomowe, wielosystemowe i, jak było powiedziane, wielokodowe³⁷.

Przytoczona definicja wpisuje się we współczesny kontekst bardzo szerokiego zakresu identyfikowania różnych wytworów jako tekstów kultury. Dla porównania, Ewa Szczęsna, przyjmując, że tekst kultury to „pewien rodzaj dobra zbiorowego”, które każde następne pokolenie użytkowników przechowuje i upowszechnia, a które jest „efektem powtarzalności określonych zachowań wewnętrznych i zewnętrznych członków społeczeństwa (np. myślenia, odczuwania, skłonności do zachowań twórczych), uznaje, iż:

Tekst kultury ma wymiar materialny i duchowy, jednostkowy i globalny. Wymiar materialny to konkretne przedmioty, jak np. książka, malowidło, nagrana taśma filmowa, zapis nutowy; wymiar duchowy oznacza zdolność przedmiotu materialnego do bycia nośnikiem idei (wymiar symboliczny przedmiotu), kształtowania postaw, oddziaływania na intelekt, emocje³⁸.

Ewa Rudnicka, kontynuując tę myśl, do tekstów kultury włącza także słowniki, argumentując, że pełnią one również funkcję swoistego „repozytorium zbiorowych doświadczeń danej społeczności”³⁹. Natomiast Małgorzata Rygielska podkreśla, że tego typu teksty zawsze są przekazem, który ma pewnego rodzaju „nadmiar” znaczeniowy naddany mu przez odbiorców. Stąd tekstami kultury, według badaczki, są nie tylko wytwory materialne, ale też takie różnorodne i znaczeniowo odległe elementy, jak np. „sposoby organizacji przestrzeni, posługiwania się ciałem, uczenia się, obrzędy, sztuki plastyczne itd.”⁴⁰. Ta wszechstronna propozycja tekstowa stworzyła nowe perspektywy badawcze także dla paratektu⁴¹.

34 J. Jambor, *op. cit.*, s. 84.

35 B. Skowronek, *Mediolingwistyka. Wprowadzenie*, Kraków 2013, s. 105.

36 C. Barker, *Studia kulturowe. Teoria i praktyka*, tłum. A. Sadza, Kraków 2005, s. 525.

37 M. Uździcka, *Paratekst – od koncepcji Gérarda Genette’a po współczesną praktykę badań paratekstualnych*, „Stylistyka” XXXII/2023, *Historia i styl*.

38 E. Szczęsna, *Słownik pojęć i tekstów kultury. Terytoria słowa*, Warszawa 2002, s. 307.

39 E. Rudnicka E., *Słownik jako tekst kultury*, „Język Polski” 2016, nr 4, s. 64.

40 M. Rygielska, *O „tekście kultury”*, „Zeszyty Etnologii Wrocławskiej” 2015, nr 1 (22), s. 31.

41 Por. D. Bachmann-Medick, *Cultural Turns. New Orientations in the Study of Culture*, Berlin 2016.

W proponowanej przeze mnie koncepcji *paratekst* ujmowany jest zgodnie z kanoniczną definicją G. Genette'a, ale jego pole odniesień jest szersze niż w dotychczasowych badaniach lingwistycznych. Za *parateksty* uznaję bowiem każdą jednostkę, która eskortuje tekst zasadniczy (epitekst oraz perytekst⁴²), uogólniając wytwór działalności kulturowej nadawcy (autora, wydawcy i innych), wyrażoną różnymi kodami. Tworzą one obszerny i dosyć zróżnicowany zbiór pod względem typologicznym i substancjalnym (nie zawsze tożsamym z testem głównym).

Interesują mnie, jak wspomniałam, głównie te teksty, które formalnie realizują wzorce rozpoznanych już gatunków mowy, ale adaptowane są w roli paratekstu. Spełniają one dwie zasadnicze funkcje. Pierwsza związana jest z odbiorem tekstu głównego i właściwą deszyfracją intencji nadawcy/autora (rzadko redaktora). Realizowana jest głównie w tych tekstach, w których dyferencjalną cechą jest kreacja świata wtórnego⁴³, na przykład taką rolę odgrywają glosariusze, mapy itp. Dają one przede wszystkim pełny obraz tego świata (uniwersum), co ułatwia (np. w tekstach w konwencji fikcji spekulatywnej) percepcję treści (informują bowiem o tekście, tj. fabule, wątkach, realiach, jego idei itp.), sugerują lub ujawnia artystyczną wizję i intencję autora (co pomaga nie tylko w jej deszyfracji, ale nawet interpretacji dzieła), są formą uzgadniania kodu między nadawcą/autorem a odbiorcą/czytelnikiem. Stąd usytuowane z reguły na peryferiach dzieła zajmują uprzywilejowane miejsce w obszarze pragmatycznego wymiaru utworu, to jest jego oddziaływania na czytelnika⁴⁴. Zatem potencjał illokucyjny każdej takiej wypowiedzi o charakterze paratekstowym wynika po pierwsze z jej transtekstualnych powiązań i relacji z tekstem właściwym,

42 Przyjmuję w odróżnieniu od tezy I. Loewe, że paratekstem jest zarówno epitekst, jak i perytekst (przypomnijmy, że według badaczki perytekst to właściwie metatekst). Pomijam tu szerszy na ten temat wywód. Stanowisko to wynika z przyjmowanej przeze mnie tradycyjnej definicji metatekstu, zgodnie z którą traktuję go jako sposób wyrażenia stanowiska autora, który nawiązuje komunikację z czytelnikiem, aby opowiedzieć mu coś więcej o dziele (por. D. Danek, *Dzieło literackie jako książka. O tytułach i spisach rzeczy w powieści*, Warszawa 1980). W takim ujęciu *metatekst* stanowi wypowiedź o wypowiedzi, element tekstu niosący informację o elementach samego tekstu, pewnego rodzaju komentarz wobec innych elementów tekstu.

43 Świat ten jest światem wyobraźni pisarza. Jest właściwie kompletny i wewnętrznie spójny pod każdym względem. Ukształtowany historycznie ma własną kosmologię, geografę, niejednokrotnie wyraźną strukturę religijną i oparte na niej zasady moralne. Wprowadzony jest w nim ustroj i hierarchia społeczeństwa z takimi elementami identyfikującymi tożsamość i wskazującymi na wspólnotowość jego członków, jak kultura, a nawet odrębny, wykreowany język (M. Uździcka, *Paratekst w literaturze fantazy (na podstawie glosariusza)*, „Literatura i Kultura Popularna” 2021, t. XXVI, s. 153). To uniwersum nie ma żadnych powiązań z rzeczywistością pozaliteracką. Pełna jego znajomość jest potrzebna odbiorcy do szeroko rozumianej recepcji utworu. Utworu, który najczęściej odzwierciedla tylko fragment tej kreacji. Z pomocą czytelnikowi przychodzą wówczas umieszczone poza tekstem zasadniczym parateksty (np. glosariusz, mapa), które pozwalają mu „poruszać” się bez przeszkód po tej zupełnie odmiennej rzeczywistości, jakiej doświadcza na co dzień, i oswajając to, co jest mu zupełnie nieznanne, *ibidem*.

44 Por. R. Piętkowa, *Paratekst o autorze...*, s. 230.

po drugie z relacji autor–tekst–odbiorca/czytelnik. Druga funkcja branych pod uwagę paratekstów motywowana jest specyfiką samego tekstu, który eskortują. Jako przykład można wziąć pod uwagę podręczniki do narracyjnych gier fabularnych. W samej grze tekst zasadniczy powstaje dopiero w jej trakcie, podczas sesji, jako rodzaj kreacji i kontekstualizacji zawartych w podręczniku treści w formie interaktywnej opowieści (przygody)⁴⁵. Opowieść tę kreuje odbiorca, tj. mistrz gry i gracze. Podręcznik jako paratekst spełnia w tym przypadku dwie funkcje. Narracyjną, czyli pewnego rodzaju zdolność do pogłębiania warstwy narracyjnej gier, ale także poprzez materializację obiektów ze świata gier potęguje „immersję” u graczy (inaczej: wzmacnia poczucie przynależności użytkownika do świata gry)⁴⁶. Taką funkcję mogą spełniać inne parateksty, które typologicznie można określić jako teksty użytkowe, np. pamiętnik dołączony do gry, który materializuje fragment uniwersum, list wprowadzający propozycję początku przygody itp. Podręcznik jako paratekst pełni również funkcję poradnika. Między innymi objaśnia technologiczne konteksty gry (mechanika), wyjaśnia zasady i konwencje rozgrywki, wprowadza komentarz ułatwiający konstruowanie przygody⁴⁷.

Lingwistyczny aspekt analizy wskazanych typów paratekstów wynika z formułowanego celu badawczego, którym jest pytanie o zakres wpływu funkcji paratekstowej na wszystkie aspekty wzorca gatunkowego, który prezentują, a w konsekwencji, czy można mówić o „nowych” wzorcach tych tekstów w przestrzeni współczesnej kultury popularnej, np. czy jest możliwość zrekonstruowania wzorca podręcznika do systemu narracyjnych gier fabularnych. Najbardziej operatywnym narzędziem w tym zakresie okazała się koncepcja genologii lingwistycznej Marii Wojtak. Reasumując, metodyka prowadzonych przeze mnie analiz łączy paradygmaty: literaturoznawczy i lingwistyczny. W pierwszym przypadku badane parateksty charakteryzowane są ze względu na przypisane im aspekty paratekstowości, jak: przestrzenność, temporalność, pragmatyczność, substancjalność i funkcjonalność. W drugim charakterystyka obejmuje następujące poziomy: strukturalny, gdzie charakteryzowana jest kompozycja i architektonika tekstu; pragmatyczny, który obejmuje opis relacji nadawczo-odbiorczych, intencje komunikacyjne nadawcy oraz cel komunikatu, poznawczy, w obrębie którego identyfikowany jest sposób ujęcia tematu lub tematów, ich hierarchizacji;

45 Łączona jest w proces generowania znaczeń i ma charakter jednorazowy i niepowtarzalny (J.Z. Szeja, *Gry fabularne. Nowe zjawisko kultury współczesnej*, Kraków 2004, s. 54-55). Przygoda jest formalnie ustrukturyzowana i ma stałe elementy: „Wstęp (pojawienie się zła/zakłócenia w świecie; zebranie „drużyny”), Właściwa Przygoda (początek wyprawy, spotkania z pomocnikami i przeciwnikami, próby, jakim poddani są bohaterowie, otrzymanie podarunków), Powrót (pomysłne – lub nie – zakończenie przygody, nagroda)” (A. Fulińska, J.T. Janicki, *Wstęp do analizy strukturalnej gier fabularnych*, „Teksty Drugie” 2002, nr 6, s. 153-154).

46 Por. pracę M. Żmudy, *Parateksty gier cyfrowych – odbiór gry a paratekstualne funkcje i procesy*, „Teksty Drugie” 2017, nr 3, s. 363-380.

47 *Ibidem*.

stylistyczny, tj. dobór środków werbalnych i pozawerbalnych implikowanych przez czynniki układu poznawczo-komunikacyjnego.

W formie rekonesansu badawczego rozpoznane jako parateksty za pomocą wskazanych narzędzi zostały glosariusze, głównie w tekstach fikcji spekulatywnej z największą reprezentacją utworów fantastyki⁴⁸ oraz podręczniki do systemów narracyjnych gier fabularnych⁴⁹. Już ta wstępna analiza potwierdziła wpływ funkcji pratekstowej na realizację wzorca gatunkowego glosariusza i podręcznika. W obu wypadkach ich realizacje tekstowe przybierają postać zarówno wzorca alternacyjnego, jak i adaptacyjnego. Niektóre zaś z podręczników realizują definicyjny wariant kolekcji gatunku.

Można mieć nadzieję, że dalsze systematyczne i kompleksowe badania pozwolą dać odpowiedź na sformułowane pytania badawcze.

Bibliografia

- Bachmann-Medick D., *Cultural Turns. New Orientations in the Study of Culture*, Berlin 2016.
- Barker C., *Studia kulturowe. Teoria i praktyka*, tłum. A. Sadza, Kraków 2005.
- Bartmiński J., *Tekst jako przedmiot tekstologii lingwistycznej*, [w:] *Tekst – problemy teoretyczne*, red. J. Bartmiński, B. Boniecka, Lublin 1998, s. 9-25.
- Danek D., *Dzieło literackie jako książka. O tytułach i spisach rzeczy w powieści*, Warszawa 1980.
- Fiske J., *Zrozumieć kulturę popularną*, Kraków 2010.
- Fulińska A., Janicki J.T., *Wstęp do analizy strukturalnej gier fabularnych*, „Teksty Drugie” 2002, nr 6, s. 150-157.
- Genette G., *Paratexts: Thresholds of interpretation*, tłum. J.E. Lewin, Cambridge–New York 1977, <https://www.almendron.com › uploads › 2017/0> [dostęp: czerwiec 2022].
- Jambor J., *Paratextualita – predovšetkým zdroj otázok bez odpovedí? Aktuálne otázky výskumu paratextov*, „Philologia”. Časopis Ústavu filologických štúdií Pedagogickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave 2018, vol. XXVIII, n°1, s. 77-87.
- Loewe I., *Paratekstualność i wielostylowość noty redakcyjnej*, [w:] *Wielojęzyczność w perspektywie stylistyki i pragmatyki*, red. M. Ruszkowski, Kielce 2004, s. 153-174.
- Loewe I., *Parateksty, pre-teksty czy możliwe paragatunki?*, [w:] *Gatunki mowy i ich ewolucja*, t. 2: *Gatunek a tekst*, red. D. Ostaszewska, Katowice 2004, s. 180-188.
- Loewe I., *Gatunki paratekstowe w komunikacji medialnej*, Katowice 2007.
- Loewe I., *O dialogu z widzem w polskiej neotelewizji publicznej: paratekst jako składnik strumienia telewizyjnego*, [w:] *Język w mediach: antologia*, red. M. Kita, I. Loewe, Katowice 2012, s. 238-253.
- Loewe I., *Paratexts in Television*, Part 1, tłum. z polskiego R. Wylecioł, „Medialingwistyka XXI wiek” („Media Linguistic”) 2015, nr 2, s. 69-77.
- Loewe I., *Paratexts in Television*, Part 2, tłum. z polskiego R. Wylecioł, „Medialingwistyka XXI wiek” („Media Linguistic”) 2015, nr 3, s. 75-84.
- Piekarczyk D., *Paratekstowe strategie zachęcania czytelnika do lektury tekstów popularnonaukowych*, „Poradnik Językowy” 2019 (2020), nr 7, s. 7-20.
- Piętkowa R., *Paratekst w tekstach naukowych – informacja i/lub reklama*, [w:] *Stylistyka a pragmatyka*, red. B. Witosz, Katowice 2001, s. 201-211.
- Piętkowa R., *Paratekst o autorze. Biogram i/czy prezentacja?*, [w:] *Gatunki mowy i ich ewolucja*, t. 2: *Tekst a gatunek*, red. D. Ostaszewska, Katowice 2004, s. 230-245.

48 M. Uździcka, *O nowym pojęciu glosariusza (na materiale literatury fantastyki)*. *Rekonesans badawczy*, „Stylistyka” 2017, nr 26: *Słowo a styl*, s. 269-290; *eadem*, *Paratekst w literaturze fantastyki...*

49 *Eadem*, *Podręcznik do gier fabularnych jako paratekst*, „Књижевна историја” 2019, nr 51(168), s. 179-197.

- Piętkowa R., *Paratekstualność w dyskursie naukowym*, [w:] *Wielojęzyczność w perspektywie stylistyki i poetyki*, red. M. Ruszkowski, Kielce 2004, s. 119-134.
- Piętkowa R., *Gatunki paratekstualne wobec prototypu stylu naukowego*, [w:] *Gatunki mowy i ich ewolucje*, t. 3: *Gatunek a odmiany funkcjonalne*, red. D. Ostaszewska, Katowice 2007, s. 143-159.
- Rudnicka E., *Słownik jako tekst kultury*, „Język Polski” 2016, nr 4, s. 47-64.
- Rygielska M., O „tekście kultury”, „Zeszyty Etnologii Wrocławskiej” 2015, nr 1 (22), s. 27-43.
- Skowronek B., *Mediolingwistyka. Wprowadzenie*, Kraków 2013.
- Szczęśna E., *Słownik pojęć i tekstów kultury. Terytoria słowa*, Warszawa 2002.
- Szeja J.Z., *Gry fabularne. Nowe zjawisko kultury współczesnej*, Kraków 2004.
- Uździcka M., O nowym pojęciu glosariusza (na materiale literatury fantazy). *Rekonesans badawczy*, „Stylistyka” 2017, nr 26: *Słowo a styl*, s. 269-290.
- Uździcka M., *Podręcznik do gier fabularnych jako paratekst*, „Књижевна историја” 2019, nr 51(168), s. 179-197.
- Uździcka M., *Paratekst w literaturze fantazy (na podstawie glosariusza)*, „Literatura i Kultura Popularna” 2021, t. XXVI, s. 151-168.
- Uździcka M., *Paratekst – od koncepcji Gérarda Genette’a po współczesną praktykę badań paratekstualnych*, „Stylistyka” XXXII/2023, *Historia i styl*.
- Wojtak M., *Gatunki prasowe*, Lublin 2004.
- Żmuda M., *Parateksty gier cyfrowych – odbiór gry a paratekstualne funkcje i procesy*, „Teksty Drugie” 2017, nr 3, s. 363-380.

Paratekst w badaniach lingwistycznych (rekonesans badawczy)

STRESZCZENIE: Podjęte w artykule rozważania wynikają z realizowanego w ostatnich latach projektu badawczego dotyczącego zagadnienia funkcjonowania paratekstów w tekstach kultury popularnej. W pierwszej części scharakteryzowane zostało samo pojęcie paratekstu w ujęciu jego twórcy, francuskiego literaturoznawcy Gérarda Genette’a, oraz proces recepcji jego idei w dotychczasowych polskich badaniach językoznawczych. W drugiej części przedstawiona została propozycja adaptacji literackiej metodologii paratekstowej do badań tekstów kultury popularnej w perspektywie lingwistycznej. W proponowanej koncepcji *paratekst* ujmowany jest zgodnie z kanoniczną definicją Genette’a, ale jego pole odniesień jest szersze niż w dotychczasowych badaniach lingwistycznych. Za *parateksty* uznaje się bowiem każdą jednostkę, która eskortuje tekst zasadniczy, wyrażoną różnymi kodami. Przedmiotem analiz są jednak tylko te teksty, które formalnie realizują wzorce rozpoznanych już gatunków mowy, adaptowane w roli paratekstu (np. glosariusz, podręcznik do narracyjnych gier fabularnych, mapa itp.). Główne pytania badawcze dotyczą wpływu funkcji paratekstowej na realizację aspektu strukturalnego, pragmatycznego, poznawczego i stylistycznego wzorca analizowanych okazów.

SŁOWA KLUCZE: paratekst, paratekstualność, Gérard Genette, metatekst, tekst

Paratext in linguistic research (research reconnaissance)

SUMMARY: The considerations undertaken in the article result from a research project carried out in recent years on the issue of the functioning of paratexts in popular culture texts. The first part characterizes the concept of paratext as seen by its creator, French literary scholar Gérard Genette, and the reception process of his ideas in Polish linguistic research to date. The second part presents a proposal for adapting the literary paratextual methodology to the study of popular culture texts from a linguistic perspective. In the proposed concept, paratext is captured according to Genette’s canonical definition, but its field of reference is more comprehensive than in previous linguistic research. This is because paratexts are considered any unit that escorts the main text expressed in different codes. However, the object of analysis is only those texts that formally implement the patterns of already recognized speech genres, adapted in the role of paratext (e.g., glossary, narrative role-playing game manual, map, etc.). The main research questions concern the influence of the paratextual function on the realization of the structural, pragmatic, cognitive and stylistic aspects of the pattern of the analyzed specimens.

KEY WORDS: paratext, paratextuality, Gérard Genette, metatext, text